

Thomas Hvid Kromann

The Swedish Connection: Hans-Jørgen Nielsen og attituderelativismen

I nden for avantgardeforskningen er der i disse år fokus på avantgardernes transnationalitet,¹ idet avantgardebevægelserne ofte, hævdes det, er struktureret som ahierarkiske netværk, inden for hvilke der samarbejdes på kryds og tværs af landegrænserne. Dette faktum tager de traditionelle kunst- og litteraturhistorier dog sjældent for alvor ad notam, hvorfor avantgardekunstnere og -værker ofte fremstår isole-rede og unødigt underliggjorte i en national kontekst, idet man ofte overser de centrale forbindelser internt mellem både landene og mellem kunstarterne. Forbindelser, der havde kunnet tjene som en givtig og ofte nødvendig kontekst for forståelsen.² Avantgardebevægelserne repræsenterer således en udfordring for den nationale litteraturhistorieskrivning i kraft af deres transnationale og tværæstetiske orientering, men der er selvsagt tale om en mere almen problematik, som blot spidises til hos avantgarderne: En national litteraturhistorie, såfremt præmisserne for en sådan i det hele taget anerkendes, må nødvendigvis have en national forankring, men kontekstualiseringen af et værk, forfatterskab eller lignende bør ikke være mindre internationalt orienteret end analyseobjektet. De oprindelige transnationale spor kan dog ofte være vanskelige at rekonstruere – i hvert fald ved et første øjekast. Man kan altid diskutere anvendeligheden ved at bevæge sig ud i tekstsociologien, receptionshistoriske studier, biografisk hængedynd med mere,³ men dette må nødvendigvis afgøres i det enkelte tilfælde, ikke per se.

I det følgende vil jeg forsøge at demonstrere dette forhold i praksis ved at foretage en genealogisk undersøgelse af Hans-Jørgen Niensens omdiskuterede og indflydelsesrige term "attituderelativisme". Undersøgelsen sker på tværs af de litteratur- og kulturhistoriske landegrænser, således at der kan foretages en minutøs kontekstualisering og dermed blive

åbnet for en mere præcis forståelse af denne term, hvis relevans ikke synes overstået i dag.

Attituderelativismen i dag Ordet "attituderelativisme" defineres i *Nudansk Ordbog* på følgende vis: "(dannet 1967 af forfatteren Hans-Jørgen Nielsen), menneskelig holdning bestående i, at man anlægger synspunkter og værdinormer efter de situationer, man kommer i". Ordet optræder første gang i *Nudansk Ordbog* i 1972. Den neutralitet, der ligger i ordbogsdefinitionen, finder man ikke i den konkrete skriftlige praksis (som den kan aflæses af avisdatabasen *Infomedia*), hvor betydningen varierer mellem 1) et fleksibelt rollespektrum, 2) en fragmenteret postmoderne "identitet" eller ganske ofte 3) en vendekåbe og opportunist. Sidstnævnte betydning anvendes for eksempel i *Information* i 2004 i en artikel med følgende skønne allitteration: "Attituderelativisten Anders Fogh".⁴ Attituderelativismen som almindeligt anvendt begreb, men ikke nødvendigvis som livspraksis, synes dog at være aftagende, hvilket forklarer, hvorfor ordet efter 25 års ophold i *Nudansk Ordbog* måtte forlade denne fra og med 1997-udgaven.

Som litteraturhistorisk term står begrebet dog stadigvæk særdeles stærkt. Ingen litteraturhistorisk fremstilling af 1960'ernes danske litteratur mangler begrebet, der blandt andet knyttes til sentressernes opbrudstid, hvor uddannelsesboomet sender mange unge med arbejderklassebaggrund til de højere læreanstalter, hvor de skal lære at begå sig i vidt forskellige miljøer, også kulturelt: mellem lav- og finkultur, mellem fodbold og Goethe etc. Først og fremmest er begrebet "attituderelativisme" dog møntet på og ofte næsten sat lig med Hans-Jørgen Niensens rollefilosofi fra samme periode, en rollefilosofi, der kan ses som et udslag af dette kultursammenstød, men næppe kan reduceres til et sådant.

Begrebets succesrige receptionshistorie til trods, har kontekstualiseringen af begrebet været temmelig begrænset og ikke præget af nogen større præcision. Går man til litteraturhistorierne, hvor det ville være oplagt at sætte attituderelativismen ind i en bredere kontekst, så oplyses det i *Dansk Litteraturhistorie* fra 1985, at attituderelativismen er tænkt "med støtte i moderne rollepsykologi".⁵ I *Danske digtere i det 20. århundrede* fra 2001 beskrives det som "en vending fra individualpsykologi og psykoanalyse til fænomenologi og sociologi og fra jegbevidsthed til rollebevidsthed".⁶ I *Hovedsporet* fra 2005 betegner attituderelativismen et litterært fænomen, der udgør et opgør "med den subjekt- og virkelighedsopfattelse, som lå til grund for den modernistiske digtning".⁷ I 1980'erne, hvor den danske og internationale tresseravantgarde bliver reaktualiseret som "tidlig postmodernisme", beskriver Jens F. Jensen attituderelativismen som "en kimform og forløber for den senere under postmodernistisk teori så fejrede decentrerings af det tidligere centrerede subjekt, skizofrenien – subjektets død".⁸ Generelt ser man dog en problematisk tendens til at isolere attituderelativismen til Niensens person og forfatterskab,⁹ og at attituderelativismen bliver beskrevet med eksakt de selv samme formuleringer, som Nielsen selv anvender, uden dog at inddrage konteksten som disse formuleringer indgår i og, som det vil vise sig i det følgende, i et betydeligt omfang hidrører fra.

Attituderelativismen (1967-1970) Nielsen præsenterer sit programskrift "What's happening, baby?" i første nummer af den danske tresseravantgardes tidsskrift *par excellence*, nemlig tidsskriftet *ta'* (1967-1968). Et tidsskrift, der bliver det væsentligste artikulationssted for periodens nye kunstformer, nedbrydningen af hierarkiet mellem høj- og lavkultur samt en deraf følgende afmytologisering af såvel kunsten som kunstnerrollen.

I artiklen "What's happening, baby?" bliver den nye, afpersonaliserede kunst set som indikator for "et skred af epokale dimensioner med hensyn til vores selv- og omverdensforståelse. Et afgørende skred mod en post-individualistisk relativisme".¹⁰ Denne

nye kunst, der omfatter "pop- og hard edge-maleri over visse nyere musik- og skulpturformer til konkret poesi og lignende litterære udtryk", er kendetegnet ved "afpersonalisering, anonymitet, mekanik, materialefremmede spilleregler, formskabeloner, fladhed, monotoni, sideordning i stedet for over- og underordning".¹¹ Attituderelativismen og de afpersonaliserede kunstformer knyttes altså tæt sammen. Teoretisk støtte for dette skred finder Nielsen først og fremmest i skrifter af den tyske konkretpoet Helmut Heissenbüttel, den amerikanske komponist John Cage og én af periodens helt store guruer, den canadiske mediefilosof Marshall McLuhan – og dette i forhold til henholdsvis en beskrivelse af jeget som multipelt (Heissenbüttel), verden som en kulturel mangfoldighed uden brændpunkt (Cage) samt en forestilling om kunstneren som teknologisk foregangsmand og de elektroniske medier som et kæmpemæssigt eksternt nervesystem (McLuhan). Væsentligst af disse skrifter i denne sammenhæng er Heissenbüttels artikel "Dreizehn Hypothesen über Literatur und Wissenschaft als vergleichbare Tätigkeiten" (fra Heissenbüttels essaysamling *Über Literatur*, 1966), som Nielsen citerer fra og parafraserer – tag for eksempel den hyppigt citerede formulering, at mennesket ikke skal defineres "i dets unikke individualitet, men ved dets socialitet".¹² Nielsen tilføjer desuden i samme forbindelse, at "jeg'et er et rollespektrum" (min kursivering). Intet éndimensionelt menneske, for nu at bruge Herbert Marcuse, ingen splittelse, ingen fremmedgørelse, men en verden, der byder sig til i form af et antal tilgængelige roller.

"What's happening, baby?" bliver genoptrykt i en let omarbejdet udgave som "Hr. Godot, formoder jeg?" i Niensens centrale essaysamling *'Nielsen' og den hvide verden* (1968). I essaysamlingen indgår attituderelativismen på lige fod med blandt andet tekster om konkret poesi, datamaskinepoesi, informationsteori, populærkultur, teknologi, zenbuddhisme og afmytologiseringen af forfatterrollen. Anførselstegnene i essaysamlingens titel indikerer en fiktitivitet, det vil sige en manglende kobling mellem tegnet 'Nielsen' og den empiriske Nielsen, og markerer dermed det overfladeniveau, der er skriftens betingelse. Men por-

trættet af Nielsen på forsiden er skåret i strimler, hvorimod strimlerne på bagsidefotoet (det samme som på forsiden) forskydes tilfældigt efter længden af forfatternavn, titel og genrebetegnelse. Forsidens grafiske spil med Nielsen, der optræder i såvel anførselstegn som i strimler, tydeliggør, at der opereres med et, om ikke non-essentielt, så dog multipelt subjekt. Et forhold, hvilket dog ikke som i modernismen skal ses som et tragisk forhold: 'Nielsen' sidder smilende i spraglet skjorte, med halvlangt hår og en tændt cigaret mellem venstre hånds pegefinger og langemand; ikke et modernistisk smil gennem tårer, men et attituderelativistisk smil gennem strimler!¹³

"Hr. Godot, formoder jeg" hører i 'Nielsen' og *den hvide verden* sammen med to omarbejdede *Information*-artikler fra henholdsvis 29. juli 1967 og 10. juni 1968, nemlig "Spillets regler. Til attituderelativismens psykologi" og "Det aperspektiviske rum. Attituderelativismen og værdierne".¹⁴ I disse to artikler videreudvikler Nielsen attituderelativismen: I den første artikel beskrives virkeligheden som et spil, der gør en række roller tilgængelige, i den anden lancerer Nielsen begrebet "værdipunkter" for dermed at kunne etablere en relativ moral frem for den latente nihilisme, der truer attituderelativismen. Denne videreudvikling af attituderelativismen fra en tilnærmelsesvis affirmativ til en overvejende kritisk position sker som direkte følge af den massive kritik, der bliver rejst af Niensens første artikel.¹⁵ Et tilbagevendende kritikpunkt går nemlig på, at attituderelativisten blot indtager de af den herskende samfundets præfabrikerede roller i stedet for at bryde med eller radikalt at omdefinere dem. Allerede i anmeldelserne af *ta's* første nummer, hvor "What's happening, baby?" er placeret forrest som en art programartikel for tidsskriftet (hvilket forstærkes af, at tidsskriftets leder ligeledes trækker på artiklen), formuleres denne kritik. I *Politiken* skriver Henrik Stangerup, at Nielsen "bevidst eller ubevidst [...] gør sig til talsmand for en teknokratisk konformisme, som kun kan glæde massekommunikationssamfundets virkelige magthavere".¹⁶ Et tilsvarende synspunkt finder man hos forfatteren Bjørn Poulsen i en anmeldelse i Radioens kulturmagasinet og hos Jørgen Bon-

de Jensen i en anmeldelse af 'Nielsen' og *den hvide verden* i *Vindrosen*. Hvor Poulsen advarer mod værdinihilisme og "blind accept af det bestående og konformisme",¹⁷ så kontrasterer Bonde Jensen samfundets (Matador!)spil, som Attitude-Nielsen angiveligt spiller, med den frie, fantasifulde og utvungne leg. Bonde Jensen indruller i forlængelse af dette Nielsen som en "funktionær for det bestående".¹⁸ Andre anmeldere er en anelse mere positivt stemte over for attituderelativismen i forbindelse med deres anmeldelser af 'Nielsen' og *den hvide verden*, således Per Stig Møller, der i *B. T.* forsøger at rubricere attituderelativismen som "en eksistentiel humanisme" og Torben Brostrøm, der i *Information* ser det som "et udmærket diskussionsgrundlag", men savner "en udredning af de nye konflikter det [de mange roller] medfører".¹⁹ I den offentlige debat synes ophavsmanden til "det skrækelige ord" (i anmelderen Svend Bedstedts formulering) dog at stå noget alene. I lederen til *ta'* nr. 3, 1967, skriver en anden af *ta'*-redaktørerne, Erik Thygesen, på baggrund af modtagelsen af tidsskriftets første to numre, at "*ta'*-redaktionen [ikke er] nogen kunstnerisk arbejdsgruppe. Ikke alle dens medlemmer er attituderelativister". En besynderlig relative ring af den jo principielt set alt- og alle-omfattende attituderelativisme, selvom Thygesens leder mestendels forekommer at være skrevet i irritation over, at Niensens term løber med størstedelen af opmærksomheden. En omtale, der for hovedpartens vedkommende er temmelig kritisk – men negativ omtale er som bekendt bedre end ingen.

Hvis der var noget, man *ikke* skulle være i revolutionsåret 1968, hvis man som Nielsen var en fremtrædende yngre kritiker, forfatter og tidsskriftsredaktør, så var det utvivlsomt en funktionær for det bestående. Nielsen videreudvikler og endelig afvikler sin attituderelativisme, men denne historie melder litteraturhistorierne generelt intet om, eftersom disse transformationer først indtræffer *efter* udgivelsen af 'Nielsen' og *den hvide verden*, der, i hvert fald indtil udgivelsen af Niensens udvalgte artikler om kunst og kultur i 2006, har været referenceværket. I artiklen "Rolletænkning er oprørstænkning" (*Information* d. 16. januar 1969) pointerer Nielsen, at "det øjeblik

man gennemskuer sin personlighed som produkt af flere eller mindre determinerede roller, kan man også gøre oprør mod disse roller. Ja, forudsætningen for oprør er netop at man har bevidsthed om rollerne og ikke tager dem for naturgivne". Her kan man iagttage en forskydning i Niensens attituderelativisme,²⁰ idet Nielsen ikke længere ser rollespektret som potentielle muligheder, men som en begrænsning, hvorfor søgelyset selvsagt begynder at falde på det system, der ligger til grund for rollespektret.

I 1970 udgiver lyriktidsskriftet *Hvedekorn*, der i 1960'erne er tæt knyttet til tresseravantgarden, et temanummer, hvor de inviterede skribenter skal gøre status på de just hedengangne 1960'ere. Redaktørerne Mogens [Møller] og Hein [Heinsen] skriver indledningsvist til *Hvedekorn* nr. 4, 1970: "Vi anså dengang og anser stadigvæk Hans-Jørgens: "What's happening, baby?" som et godt udtryk for grundholdningen omkring *ta'* der dækkede de fleste af de projekter som blev lavet i 1967/68. Da vi synes der er sket en ændring i de sammenhænge man nu aktionerer i, vil vi be dig beskrive dit syn dengang og nu på H-J's rollefilosofi".²¹ I et litteraturhistorisk set oversat svar, "Attituderelativisme': En papirtiger på vejen til den rigtige tiger!" beskriver Nielsen, tre år efter lanceringen, sin attituderelativisme i *datid*:

Attituderelativismen var på mange måder endnu et udslag af den drøm om frihed, der voksede sig stor midt i 60erne. En forestilling om en slags eksistential selvforvaltning, hinsides det borgerlige samfunds stift determinerede roller. [...] Samtidig med at produktivkræfternes udvikling har muliggjort en ægte attituderelativisme, udelukkes den af de herskende produktionsforhold, for nu at tale marxsk. Derfor er det nødvendigt at forholde sig helt anderledes dialektisk til begrebet end både jeg og mine modstandere dengang kunne klare.²²

Dette fører Nielsen frem til nødvendigheden af en "revolutionær forandring af hele samfundssystemet".²³ Nielsen tilføjer en "dydig efterskrift", dateret oktober 1971, til Lars Arilds montage af Nielsen-artikler fra 1960'erne i *Kritik* 21, 1972. I dette nummer, der ligeledes er et statusnummer foranlediget af indtrykket af, som det hedder i en kort redaktionel

note, at de "senere års kulturelle og institutionelle opbrud midlertidigt er indtrådt i en pause" (man bedes bemærke, hvor hurtigt desillusionen synes at have indfundet sig), forsvarer Nielsen sin attituderelativisme og, måske noget mere overraskende, Jens Otto Krag's kendte maksime fra 1966: "Man har et standpunkt til man tager et nyt". Nielsen opfatter "Krag's maxime som et forsvar for retten til at blive kloge, flytte stædet i takt med ens indsigter i virkeligheden". Nielsen synes dog imidlertid ikke, at Krag er "blevet klogere eller i påfaldende grad har ladet sig belære i den forløbne tid".²⁴ I 1970 er attituderelativismen et afsluttet eller for så vidt ikke-påbegyndt kapitel, idet Revolutionen ikke er nået frem til de danske breddegrader og har sat rollerne fri, men termen "attituderelativisme" overlever altså som del af det nudanske sprog og som litteraturhistorisk buzz word.

1960'ernes nye sensibilitet Attituderelativismen bør betragtes som del af en bredere kulturel kontekst, ja, som del af en ny sensibilitet (et tilbagevendende ord i perioden), en antihumanistisk *Zeitgeist*. Afpersonaliseringstendenser i 1960'ernes kunst udformer sig som blandt andet en afmytologisering af kunstnerfiguren, en forkastelse af kunsten som et særlig fint og ophøjet område og en plædering for og praktisering af en non-ekspresiv, non-romantisk, afpersonaliseret kunst. Inden for litteraturen kan man pege på den ny franske roman og den tysk-schweizisk-brasilianske gren af den konkrete poesi. Andre markante former er approprieringsstrategierne i den amerikanske popkunst og de rensede, industrielle, apersonlige former i den minimalistiske kunst.

Inden for filosofien kan man pege på det strukturalistiske boom i 1960'erne, der som historisk udgangspunkt havde Ferdinand de Saussures strukturalistiske lingvistik og var et opgør med Jean-Paul Sartres dominerende eksistentialisme.²⁵ Man kan nævne Claude Lévi-Strauss' strukturalistiske antropologi, udviklingen af en strukturalistisk poetik og narratologi hos Vladimir Propp og Algirdas Greimas, samt Louis Althusser's antihumanistiske Marx-fortolkning i *Pour Marx* (1965, dansk oversættelse 1969) og *Lire*

le *Capital* (1965), der betegnede et opgør med den humanistiske marxisme, der var baseret på Marxs tidlige skrifter, til fordel for en accentuering af strukturelle helheder, frem for enkeltindividerne som historisk drivkraft. Omkring 1966 træder som bekendt en ny generation af såkaldte "post-strukturalistiske" tænkere på banen. Disse opererer i forlængelse af den foregående strukturelle humanvidenskabs kritik af eksistentialismen og marxismen (og helt overordnet: humanismen og subjektfilosofien), men de udtrykker samtidig en skepsis i forhold til disse strukturers almengyldighed. Indbyrdes temmelig forskelligartede antihumanistiske varianter formuleres af Jacques Derrida, Roland Barthes, Jacques Lacan med flere. Mest markant i samtiden i en bredere, herunder også en svensk og dansk kontekst, var Michel Foucaults *Les mots et les choses* (1966), der blev en overraskende bestsellersucces i hjemlandet, hvilket nok kan fortolkes som udslag af just denne tidsånd. I Foucaults herostratisk berømte afslutning på sin bestseller spås om et kommende epistemeskifte, hvor "mennesket vil blive visket bort, som et ansigt af sand ved havets bred". Som litteraten Matei Calinescu har påvist, så dækker termen "menneskets død" i *Les mots et les choses* "hele den semantiske spændvidde, som rækker fra det løst metaforiske over det tekniske til det, stedvist, bogstavelige – det er selvsagt svært ikke at blive frustreret over dette sprogs omfattende konnotationer".²⁶ Men denne semantiske ustabilitet svarer perfekt, mener Calinescu, til tidsånden og dens mange varianter, herunder decideret eskatologiske aspekter, af "afpersonalisering" eller "antihumanisme".

"Afpersonaliseringstendenser" kan man i 1960'erne desuden finde inden for sociologien og socialpsykologien hos blandt andet Erving Goffman og Herbert Blumer,²⁷ men som inspiration for begge fungerer filosofen George Herbert Meads filosofisk-psykologisk-sociologiske skrifter fra 1930'erne, hvor Mead lancerer en non-essentiell subjektoplevelse, idet subjektet ifølge Mead er en konstruktion af den sproglige kommunikation og interaktion. Uden for fagfilosofien og sociologien finder man Susan Sontags meget læste essays om kunst og kultur, især *Against Interpretation* (1966), hvorfra der blev oversat

essays til svensk og dansk allerede i essaysamlingens udgivelsesår, samt den canadiske mediefilosof Marshall McLuhans *Understanding Media* (1964, da. oversættelse i 1967), hvori McLuhan, med en vis skepsis (hvilket man glemmer i senere tiders nedsabling af ham), ser en afpersonalisering finde sted i form af de nye teknologiers udvidelse af menneskets nervesystem.

Det er næppe muligt at subsumere alle disse temmelig forskelligartede tilgange under ét, men det er værd at bemærke, at de i samtiden blev betragtet som en del af en ny sensibilitet, hvilket fremtrædende amerikanske kritikere som Susan Sontag og Barbara Rose understreger. I en nordisk kontekst kan man pege på kritikeren og forfatteren Lars Gustafssons lille oversigt "Mot en ny humanisme"²⁸ i *Bonniers litterära magasin* i 1967, hvor Marshall McLuhan, Susan Sontag, Witold Gombrowicz²⁹ og Michel Foucault³⁰ paralleliseres som en "ny [humanismeskæptisk] humanisme". Lignende paralleler finder man i flere af Hans-Jørgen Nielsens essays fra perioden 1966-1968, mest markant i "What's happening, baby".

Den svenske forbindelse Attituderelativismen er selvsagt tæt knyttet til periodens fælles sensibilitet, herunder den franske (post)strukturalisme. I det følgende skal der dog differentieres lidt, idet jeg vil pege på, at en betydelig del af inspirationen kommer fra Sverige og ikke fra Frankrig eller USA.

I nogle af anmeldelserne af *ta'* er det imidlertid "den franske forbindelse", der bliver peget på. I Peter Madsens anmeldelse af *ta'* nr. 1 i *Aktuelt*, påpeger han, idet han formodentlig alluderer til den strukturalisme, der var udgangspunktet for Madsens eget tidskrift *poetik* med debut senere samme år, at *ta'*-redaktørerne henter inspiration fra Tyskland og USA, men at "beslægtede synsmåder findes i Frankrig, hvor man intensivt studerer fænomenernes funktion i det større perspektiv".³¹ Mere præcis er Henrik Stangerup i *Politiken*, hvor han, i en i øvrigt ekstremt nedladende tone,³² peger på det interessante i, at attituderelativismens opkomst sker "på samme tid som en række unge tænkere og forfattere har lanceret et bredt opgør med Sartre og hans filosofi. Humanismen er

død, mennesket er kun et tegn, siger Foucault”.

I modtagelsen af tidsskriftets første nummer kan man altså også hos kritikerne iagttage, at der skabes disse forbindelser til en international, in casu fransk, kontekst. I de øvrige anmeldelser af tidsskriftet trækkes der ikke linjer fra *ta'* til udenlandske retninger.³³ Men den franske forbindelse synes ikke at være den vigtigste. I Nielsens tre artikler om attituderelativismen i *'Nielsen' og den hvide verden* nævnes Foucault flere gange, men det er værd at bemærke, at en passage om såvel den franske strukturalisme som Foucault og Alain Robbe-Grillet først tilføjes, da “What's happening, baby?” omarbejdes i forbindelse med opsamlingen i *'Nielsen' og den hvide verden*.³⁴ Den franske forbindelse forekommer ikke at have været *ta'*-folkene bevidst. Foucault-receptionen hos Nielsen synes heller ikke at være resultatet af intensive studier, idet jeg vil pege på, at Nielsen ét sted parfraserer andres introduktioner³⁵ og, mere problematisk, i et enkelt tilfælde ligefrem skriver af. Sidstnævnte er tilfældet i artiklen “Spillet regler”, hvor Nielsen ord for ord kopierer en passage fra Lars Gustafssons førnævnte artikel “Mot en ny humanism”.³⁶ En artikel, hvor Gustafsson i øvrigt reducerer Foucaults radikale og stærkt omdiskuterede episteme-begreb fra *Les mots et les choses* til det mere tilforladelige og sociologisk funderede sæt af “formella konventioner”.

Dén nok væsentligste forudsætning for attituderelativismen er *the swedish connection*, nemlig den svenske “troløshedsdebat”, der raser i årene 1963-1966, og det George Herbert Mead-inspirerede menneskesyn, som man finder hos den nye svenske generation af forfattere, der er samlet omkring tidsskrifterne *Rondo* (1961-1964) og *Gorilla* (1966-67). “Troløshedsdebatten” indledes af forfatteren Björn Håkanson's artikel “Till troløshetens lov” i *Dagens nyheter* d. 18. februar 1963. En debat, der introducerer “en ny människosyn, en livshållning i toleransens och individualismens tecken, med udden riktad mot slutna normsystem och ideologier”, som det hedder i Birgitta Janssons *Troløsheten. En studie i svensk kulturdebatt och skönlitteratur under tidigt 1960-tal* (1984). Troløsheden skal ses som et ikke-ideologisk stand-

punkt i forlængelse af 1950'ernes “tredje synspunkt” i Sverige, en neutral position mellem de to stormagter, USA og Sovjetunionen. På samme måde som attituderelativismen skaber begrebet “troløshed” stor debat, og man kan følge de samme transformationer i begrebets definition, som man kan med attituderelativismen en lille håndfuld år senere: fra 1963 til 1966 sker der således en forskydning fra et a-ideologisk og individcentreret udgangspunkt, en position, der af kritikere beskyldes for at være nihilisme eller nykonservatisme (to yderpunkter som også bliver rettet mod attituderelativismen), til et stigende fokus på sociale problemstillinger og endelig en omarbejdning af begrebet inden for rammerne af et socialistisk samfundssyn. Ifølge Jansson overlever begrebet dog hos Håkanson som en slags vaccination mod “ofelbarhedsdogmer, patentlösningar, kategoriska fördömanden och helgonförklaringar”.³⁷

Retrospektivt skal begrebet troløshed ifølge Jansson betragtes som et adækvat udtryk for, men ikke en kausal betingelse for, “den vitalitet, öppenhet och experimentlusta och den ifrågasättande inställning som präglade det tidiga svenska 1960-talet vad gäller såväl livsåskådningsfrågor som frågor kring moralen, vetandet eller konsten”.³⁸ Jansson henviser her til kredsen omkring tidsskriftet *Rondo*, nemlig forfatterne Leif Nylén, Torsten Ekbohm, Torkel Rasmusson samt Björn Håkanson, igangsætter af troløshedsdebatten. Som kritikeren og forfatteren Karl Erik Lagerlöf påpeger i sin indflydelsesrige essaysamling *Strömkantringens år och andra essäer om den nya litteraturen* (1974), så var denne toneangivende gruppe “skolad i modern filosofi och socialpsykologi” og påvirket af “genombrottet för en ny människosyn: den moderna socialpsykologins och strukturalismens, markant anti-individualistisk och anti-romantisk”.³⁹ Allerede ti år inden har selvsamme Lagerlöf interviewet disse *Rondo*-forfattere med flere i antologien *Samtal med 60-talister* (1965). I indledningen til værket, “Försök i det opersonliga eller En introduktion till en central problematik i 60-talet”, er det ikke troløshedsdebatten, der danner rammen, men derimod en beslægtet sociologisk funderet forestilling om jeget som en variabel funktion af sine omgivelser. et

rollespektrum, omend jeget ikke tillægges helt samme frihed som i Niensens første programartikel fra 1967. Lagerlöf refererer til George Herbert Mead, men henviser i øvrigt til den svenske sociolog Sven Wermlund som en inspiration.⁴⁰ Spørgsmålet er selvfølgelig bare om der ikke, med en lille tidsmæssig forskydning, er tale om parallelle, men hinanden uafhængige debatter i Sverige og i Danmark? En sådan svensk inspiration lader sig, hvis man ser bort fra førnævnte Foucault-parafraze og -lån, nemlig vanskeligt aflæse direkte af Niensens artikler om attituderelativismen i *'Nielsen' og den hvide verden*.

Digteren, redaktøren og kritikeren Leif Nylén, der har en løbende dialog med Nielsen i 1960'erne, er formentlig ophavsmanden til Niensens centrale begreb "rollespektrum". Nylén er således "ganske sikker på", at han i 1965 sender Nielsen en annonce (et art popkunstværk af Nylén), som Nylén har fået trykt i *Stockholms-Tidningen*. En annonce, hvori blandt andet ordet "rollespektrum" indgår.⁴¹

Man kan dog pege på, at Nylén allerede i artiklen "Konst, sanning och konventioner" i første nummer af *Rondo* (nr. 1, 1961), med inspiration fra kunstkritikeren Ulf Lindes *Spejare* (1960), skriver, at

Moderne psykologi siger os, at jeget ikke er noget statisk og konstant, ikke en massiv og urykkelig kvalitet. Menneskejeget er derimod foranderligt, flydende, irrationelt, en ophobning af erfaringer, medfødte og erhvervede, hvis grænser er konstant flytbare, hvis ansigt er fragmenteret og vagt. Tilsammen en mangelfuld sammenføjning af vilje og bevidsthed.⁴²

Attituderelativisme *avant la lettre* må man nok sige. Et mere verificerbart bud på inspiration fra Nylén, som jeg vil pege på, er Niensens artikel "Moden og den ny sensibilitet" (*Billedkunst* nr. 4, 1966), hvor Leif Nylén rent faktisk angives som ophavsmand til ordet "rollespektrum" (hvor ordet lånes fra angives ikke, måske fra det omtalte popkunstværk?). Nylén figurerer imidlertid ikke i den reviderede artikel "Klær og krop" (*Information* d. 4.-5. november 1967), der med få ændringer bliver til "Moderevolution! These Shirts Are Like a Tattop", en artikel, der inkluderes i *'Nielsen' og den hvide verden*. I den reviderede version fra *Information* bliver "rollespektrum" omformuleret til

"et helt spektrum af roller".⁴³ Den manglende kreditering af Nylén gør de facto Nielsen til ophavsmand til termen "rollespektrum" ("et spektrum af roller").

Man kan i øvrigt også pege på attituderelativismebegrebets lighed med Per Olov Enquists term "attityd nihilism", som Nylén citerer i sin artikel "Beatles: en dröm om frihet" (trykt i *Stockholms-Tidningen* d. 6. april 1965, men genoptrykt i *Dansk Musiktidsskrift* nr. 4, 1966 med Nielsen som redaktør). Enquists term er et forsøg på at karakterisere de divergerende sprogniveauer i John Lennons *In his own write* (1965), i hvilken Lennon ifølge Enquist skaber en sproglig nihilisme. Nihilismebeskyldningerne rettes også mod attituderelativismen, og netop for at undgå nihilismen, påpeger Nielsen det *relative* i sin rollefilosofi og indfører begrebet "værdipunkter". Men disse "værdipunkter" er måske ikke Niensens egen opfindelse, idet Björn Håkanson i førnævnte *Samtal med 60-talister*, i et forsøg på at undvige en lurende nihilisme, netop taler om eksistensen af "værdipunkter".⁴⁴ Når Nielsen i "Attituderelativisme: En papirtiger på vejen til den rigtige tiger" skriver, at ordet "attituderelativisme" "løb [ham] i fingrene", og at det var "ret tilfældigt", bør man måske korrigere ham: hvad der forekom at være en tilfældighed var det næppe, eftersom lignende sproglige konstruktioner og tankemæssige figurer altså florerede i 1960'ernes avantgardemiljø.

Niensens svenske forbindelse har været upåagtet. I den danske litteraturhistoriske reception af perioden og af begrebet attituderelativisme bibeholdes det nationale perspektiv, hvilket umuliggør en reel kontekstualisering af begrebet. Gransker man periodens dokumenter nøje, kan man imidlertid finde enkelte markeringer af en svensk forbindelse. Torben Brostrøm skriver i "Problemet Nielsen og 'Nielsen'" i *Vindrosen* nr. 5, 1967, at "HJNs manifester i *ta'* virker slående, tydelige (og nye hvis ikke man kender den svenske debat)".⁴⁵ Dette synspunkt, det vil sige at forudsætningerne kan findes i den svenske debat, gentages dog ikke, da Brostrøm året efter anmelder *'Nielsen' og den hvide verden* i *Information* (12. august 1968). I det svenske tidsskrift *komma* (1966-68), der også

bringer flere artikler om det ændrede menneskebillede, skriver redaktøren Jan Stolpe i en anmeldelse af *ta'* nr. 1, at "vad [Nielsen] formulerer är erfarenheter som länge förekommit i den svenska diskussionen".⁴⁶ Gransker man Nielsens egne skrifter finder man henvisninger til Sverige i to af de mere usynlige af slag-sen. I "Attituderelativisme": En papirtiger på vejen til den rigtige tiger!" i *Hvedekorn* nr. 4, 1970, der som nævnt markerer afviklingen af attituderelativismen, nævner Nielsen, at påstanden, om at mennesket ikke har "eet, entydigt væsen, eftersom dets væsen skifter i overensstemmelse med disse foranderlige omverdensrelationer", i "flere år [har] været helt naturlige i den svenske debat, f.eks. hos en forfatter som Björn Håkansson [sic]".⁴⁷ Det andet sted er "det dydige efterskrift" til montagen af Nielsen-artiklerne i 1972, hvor Nielsen nævner, at Jens Otto Krag's maksime ("Man har et standpunkt til man tager et nyt") "på en måde" resumerer "hele den såkaldte "troløshedsdebat, Björn Håkansson [sic] startede i Sverige midt i 1960'erne, men som aldrig nåede her til landet [...]". Nielsen fortsætter: "I forsvaret for "troløsheden" lå også kimen til det, der herhjemme blev kaldt attituderelativismen, hele opgøret med borgerlighedens idealistiske menneskebillede".⁴⁸ Nielsen anfører med andre ord i disse to artikler, at attituderelativismen kan ses parallelt med den svenske debat, men han nævner ikke sin egen direkte inspiration.

Den svenske forbindelse drejer sig imidlertid ikke om en ophavsretlig problemstilling og om Nielsen som værende en plagiator. Det er her nødvendigt at medtænke *genren*, nemlig at Nielsens artikler og essays ikke er skrevet inden for Akademias rammer med krav om fodnoter og angivelse af kilder. En kritik af Nielsens sideordnende tænkning har tidligere været rejst af blandt andre digteren Thorkild Bjørnvig og litteraturforskeren Anne Borup,⁴⁹ men som litteraten Max Ipsen rammende har kommenteret denne kritik, så finder man hos Nielsen en "horisontal og flad tilgang til kunst og kunstånkning – og ikke en hierarkisk funderet epistemologi".⁵⁰ Denne horisontale tilgang svarer netop til periodens sensibilitet i angrebet på "den traditionelle humanistisk-individualistiske menneskeopfattelse", som Nielsen

formulerede i "What's happening, baby?".⁵¹ Ipsen skriver også, at "som [den amerikanske billedkunstner og teoretiker] Robert Smithson vil Nielsen hellere end at være stringent og konsistent hvirvle idéer op"⁵². Snarere end at praktisere en konsistent og stringent tænkning så muliggør Nielsens flade og horisontale tilgang netop, at han kan indtage denne rolle som en art pennefører for nye strømninger og grupperinger. Attituderelativismen har i en litteraturhistorisk kontekst været en del af Nielsens *claim to fame*, men det er vigtigt at understrege, at attituderelativismen blot er Nielsens navn for en fælles erfaringshorisont. Der eksisterer så at sige ingen egentlig ophavsmand til attituderelativismen. Nielsens attituderelativisme-teori er ikke original, men som Jan Stolpe tilføjer i den tidligere nævnte anmeldelse af *ta'* nr. 1, så har Nielsens synspunkter i "What's happening, baby?" måske nok længe huseret i den svenske debat, men Nielsen "formulerer dem så ovanlig tydeligt, därför har jag följt hans text" (Stolpe citerer lange passager fra den). Tilsvarende konstaterer den svenske avantgardeforsker Jonas Ingvarsson i forbindelse med sin anmeldelse af Nielsens *Nye sprog, nye verdener – udvalgte artikler om kunst og kultur* (2006), at essaysamlingen '*Nielsen*' og *den hvide verden* "är tillika en programförklaring, en filosofisk pamflett. Härigenom tycker jag att Nielsen går ett steg längre än sina svenska kolleger".⁵³

Attituderelativismen er, på trods af al spidsformulering og navngivning, ikke som hidtil antaget et nielsensk novum, men derimod et sammensat koncept, der både korresponderer med 1960'ernes afpersoniserede kunst og franske filosofi, men først og fremmest må siges at låne en betydelig del af sit tankegods fra *hinsidan*, hvorfra der igen trækkes på blandt andet amerikansk rollesociologi. Attituderelativismen bør for fremtiden ikke længere stå som Hans-Jørgen Nielsens opfindelse, men dette "skrækkelige ord" kan omvendt ikke, som det ofte bliver gjort i 1960'erne og fremefter, afvises som et uholdbart hjemmelavet koncept, der indikerer enten opportuniste og/eller nihilisme. At reaktualisere attituderelativismen inden for en postmodernistisk og delvis poststrukturalistisk ramme, som Jens F. Jensen gør det i 1980'erne, er til

gengæld et mere tvivlsomt projekt. George Herbert Meads rolleteori er for eksempel blevet beskrevet som tidlig poststrukturalisme, selvom der er betydelige forskelle. I forhold til poststrukturalismens forestilling om subjektet som et resultat af diskursive undertrykkelsespraksisser, hvor selvet ikke kun er decentreret, men ligefrem elimineret, så skabes og defineres selvet hos Mead gennem sociale processer.⁵⁴ Selvet undergår en konstant og løbende forandring i interaktionen med sine omgivelser. Ligeledes opererer Nielsen i sin attituderelativisme med relativt stabile roller, som subjektet udskifter afhængigt af situationen. I modsætning til poststrukturalistiske teorier, der vist kun lader sig realisere inden for eller på kanten til kunstens domæne,⁵⁵ synes attituderelativismen (lig for eksempel Erving Goffmans teorier) måske nok ikke tager højde for rollerens ustabilitet og en større makrostruktur, der kan dominere rollerens mulighedsbetingelser, hvilket jo også var grunden til Nielsens afsked med attituderelativismen i 1970. Frem for fremover at læse attituderelativismen som en tidlig postmodernisme eller begrænset til Nielsens eget kritiske og/eller skønlitterære forfatterskab kan man altså med fordel kontekstualisere begrebet i forhold til den samtid, i hvilken begrebet opstod, herunder med skarpt blik for begrebets transformationsstadier og de transnationale forbindelser. Ordet "attituderelativisme" bør fremover udtales med en let svensk accent: Attitydrelativism, ganske.

Noter

1. Jævnfør blandt andet Hubert van den Berg: "Übernationalität" der Avantgarde – (Inter)nationalität der Forschung" i *Avant-Garde Critical Studies* nr. 14, Amsterdam 2000 og Klaus von Beyme: *Das Zeitalter der Avantgarden. Kunst und Gesellschaft 1905-1955*, München 2005.
2. Pladsen tillader ikke en udfoldet diskussion af dette, og jeg må nøjes med at henviser til min ph.d.-afhandling: *Appropriering, system, bogobjekt. Den danske tresseravantgardes litterære afpersonaliseringstrategier 1964-70*, Roskilde 2009.

3. Tekst og kontekst-diskussionen er velkendt i litteraturhistorieskrivningen og litteraturanalysen. Diskussionen kan betragtes som en stadig kamp mellem indbyrdes forskelligartede positioner, der fremhæver teksten som en relativt autonom størrelse (for eksempel den russiske formalisme, fransk strukturalistisk semiologi, nykritik og dekonstruktion) eller peger på teksten som del af en større – det være sig historisk, biografisk, social-historisk, intertekstuel m.m.– kontekst (f.eks. en marxistisk og ideologikritisk litteraturhistorieskrivning, men også New Historicism, receptionshistorie, intertekstualitetsforskning, minoritetslitteraturhistorier, samt nyere eksempler på retninger, hvor konteksten spiller en væsentlig rolle, som blandt andet editionsfilologien og textsociologien).
4. Torben Krogh: "Attituderelativismen Anders Fogh", *Information* d. 5. november 2004.
5. Søren Schou: "Fra jegbevidsthed til rollebevidsthed" i: *Dansk litteraturhistorie bind 8. Velfærdsstat og kulturkritik 1945-80*, København 1985 s. 463. Schou formulerer et tilsvarende standpunkt i sin artikel "Det nye ved nyrealismen" i antologien *Historier om nyere nordisk litteratur og kunst* (red. Anne-Marie Mai & Anne Borup), København 1999. I denne artikel eksemplificerer Schou dog med Eric Bernes "meget læst[e] og citere[de] værk fra tiden" *Games people play*. Bernes værk har dog næppe været en inspiration, jævnfør Kirkebys forvirrede anmeldelse af bogen i *ta'* nr. 2, 1967 og Nielsens afsluttende ord ved udgivelsen af den danske oversættelse (*Hvad er det vi leger?*, København 1967): "For en sikkerheds skyld: Berne anvender *ikke* termen 'spil' i samme betydning som i den hjemlige debat om attituderelativismen. Og hans spilteori har heller ikke noget at gøre med Neumanns og Morgensterns matematiske spilteori, der forudsætter, at spillerne opfører sig rationelt" (Nielsen: "En psykiatrisk spilteori", *Information* d. 31. oktober 1967).
6. Anne-Marie Mai: "Det formelle gennembrud" i: *Danske Digtere i det 20. århundrede*, bind III, København 2001, s. 512.
7. Marianne Stidsen: "Mellem kanon og kultur – et forsøg" i *Hovedsporet. Dansk litteratur historie*, København 2005, s. 618.
8. Jens F. Jensen: "De sidste Moderne – de første postmoderne. Tidlig postmodernisme og tidsskriftet *ta'*" i *Kultur & Klasse* nr. 59, 1987, s. 108.
9. I Stidsens artikel "Jeg skaber selv mit selv – Michael Strunge og den senmoderne identitetsproblematik" i antologien *En bog om Michael Strunge* (red. Mai & Aabenhus) Valby 2008, indrages psykologer og sociologer så som Erik H. Eriksson, Kenneth J. Gergen og Anthony Giddens, men der er kun i et noget begrænset omfang tale om en kontekstualisering af attituderelativismen i forhold til de 1960'ere som attituderelativismen opstår i.
10. Tania Ørum, Morten Thing & Thomas Hvid Kromann (red.): *Hans-Jørgen Nielsen: Nye sprog, nye verdener. Udvalgte artikler om kunst og kultur*, København 2006, s. 31. Herefter omtalt som Nielsen 2006.

11. Nielsen 2006, s. 28.
12. Nielsen 2006, s. 30. Tilsvarende Helmut Heissenbüttel: *Über Literatur*, Olten–Freiburg im Breisgau 1966, s. 202.
13. Som Morten Thing har påpeget så korresponderer 'Nielsen' og den hvide verden med *Billeder fra en verden i bevægelse*. Politiske besyv 1967-80, København 1980: Hvor 'Nielsen' og den hvide verden demonstrerer det flade og sideordnede, kontrasteres dette af det centrerede og fokuserede i *Billeder fra en verden i bevægelse*, der på forsiden har et billede af en demonstration, og på bagsiden afbilder værkets panderynkende forfatter en face. Morten Thing 2001 s. 160-161.
14. For tekstvarianter, se annoteringen til Nielsen 2006.
15. Kritikken af attituderelativismebegrebet raser særligt i *Information*, se blandt andet Jens Glebe-Møller: "Spilleregler og spillets regler", *Information* den 31. juli 1967, Finn Methling: "Licentiaten og Nielsen", *Information* den 26. september 1968, Uffe Andreasen: "Rolletænkning – det passive produkt af omgivelserne", *Information* den 13. januar 1969, Børge Madsen: "Av(e) – Hans-Jørgen Nielsen!", *Information* den 20. januar 1969.
16. Henrik Stangerup: "Attituden er alt", *Politiken* den 19. februar 1967.
17. Bjørn Poulsen: (uden titel) i *Selvsyn* nr. 3, 1969, s. 54.
18. Jørgen Bonde Jensen: "Funktionær for det bestående" i *Vindrosen* nr. 7, 1968, s. 71.
19. Per Stig Møller: "Meta-Nielsen, en kunstfilosof", *B. T.*, 13. august 1968, Torben Brostrøm: "Ind og vend / med hj-n", *Information*, 12. august 1968 og Sven Bedsted: "Horisontal Nielsen", *Jyllands-Posten*, den 13. august 1968.
20. En forskydning, der allerede kan iagttages i anmeldelsen af Ole Grünbaums *Emigrér* i *Information* 12. september 1968, jævnfør "En teknokratisk anarkisme – Yippee!" i Nielsen 2006, s. 179.
21. *Hvedekorn* nr. 4, 1970, s. 163.
22. Nielsen 2006, s. 286 og 287.
23. Ibid.
24. Hans-Jørgen Nielsen: "En dydig efterskrift" i Lars Arild (red.): "Billeder fra en verden i bevægelse. Hans-Jørgen Nielsen på klippebordet" i *Kritik* nr. 21, 1972, s. 21. Læg i øvrigt mærke til ordet "belære": her taler en Nielsen, der har udskiftet Krag's maxime med marxismen, hvorfor Nielsen i samme åndedræt kan prise dele af *ta'*-gruppen for at være endt som "gode marxister".
25. Det er næppe tilfældigt, at attituderelativismen ser dagens lys i 1967, samme år som strukturalismen for alvor grundigt introduceres af Niels Egebak i en række artikler i *Politisk revy* (nr. 70, 71, 75, 76 og 79, 1967). Første nummer af tidsskriftet *poetik*, hvis udgangspunkt er en strukturalistisk inspireret litteraturvidenskab, udgives i september samme år.
26. Matei Calinescu: "The End of Man in Twentieth-Century Philosophy: Reflections on a Philosophical Metaphor." i red. Saul Friedlander et. al.: *Visions of Apocalypse: End or Rebirth?* New Jersey 1985 s. 171.
27. Se Erving Goffman: *The Presentation of Self in Everyday Life*, Garden City 1959, Herbert Blumer: *Symbolic Interactionism*, Englewood Cliffs, New Jersey 1969 og George Herbert Mead: *Mind, Self & Society* (først udgivet i 1934, se for eksempel Chicago 1967)
28. Lars Gustafsson: "Mot en ny humanism", *Bonniers litterära magasin*, nr. 2, 1967, s. 84-86.
29. Formentlig en reference til Jan Stolpes artikel "Witold Gombrowicz. En presentation" (*Bonniers litterära magasin* nr. 8, 1965), hvor Gombrowicz selv formulerer og af Stolpe tilskrives en non-essentiell menneskeopfattelse, der er adækvat med Son-tags og Foucaults formuleringer af samme problematik.
30. *Bonniers litterära magasin* bragte året efter et længere og særdeles interessant interview med Foucault (Yngve Lindung: "En intervju med Michel Foucault" i *Bonniers litterära magasin* nr. 3, 1968). I dette interview forklarer Foucault, der havde arbejdet tre år som lektor i Uppsala i midten af 1950'erne, at det var i den lange svenske nat, at han udviklede sin hårde arbejdsdisciplin, men Foucault påpeger spøgefuldt men ikke uden alvor, at det var det strukturerede svenske samfund, der "visar att människan i en sådan verkligheten aldrig annat är än en punkt som flyttar sig, som lyder lagar, schemata och former i en trafik som går utöver och är mäktigare än individen" (s. 204).
31. Peter Madsen: "Ta' et nyt tidsskrift" i *Aktuelt* d. 21. februar 1967.
32. "Det nye litteratur- og kunstdidsskrift 'ta'" er ikke meget værd, men det er på en måde værdt at beskæftige sig med, fordi det er overordentlig tidstypisk ved sin blanding af vulgærsociologisme, konform nyromantik, lidt Tom Wolfe, lidt Marshall McLuhan, upersonlig modellyrik, halvfjordøjet filosofisk snak tilsat et skær af tysk videnskabelighed for at skjule tanketomheden."
33. Jævnfør Per Højholt: "Ta' og bliv ved. Et tidsskrift for den helt unge kunst" i *Aarhus Stiftstidende* den 23. februar 1967", Hans Andersen: "Man sætte ølse for. Første nummer af det nye tidsskrift 'ta'" indeholder et manifest" i *Jyllands-Posten* den 21. februar 1967 og Varius: "Ta' – nok et nyt tidsskrift med spændende perspektiv" i *B. T.* den 20. februar 1967.
34. Nielsen 2006 s. 31: "Symptomatisk nok er den franske strukturalisme ud fra sine specielle udgangspunkter også stødt frem mod den traditionelle humanistisk-individualistiske menneskeopfattelse. Det sker tydeligst hos en tænkere som Michel Foucault, men også hos andre, ligesom tendensen er tydelig i den franske roman efter Robbe-Grillet".
35. I efterskriftet til *eksempler* (1968) parafraserer Nielsen tilsyneladende mindre passager fra Kai Aalbæk-Nielsens kronik "Er mennesket overhovedet en realitet" (en kronik om Foucaults *Les mots et les choses*), der bliver trykt i *Information* d. 2. februar 1967.
36. Lars Gustafsson 1967 s. 85: "en tänkare som Michel Foucault i *Les mots et les choses* försöker visa hur den västerländska

vetenskapshistorien är en historia om formella konventioner, tyta överenskommelser som så småningom antar samma självklarhet som naturen själv". Hans-Jørgen Nielsen: "Den franske filosof Michel Foucault har i *Les mots et les choses* vist, hvordan hele den vesterlandske videnskabs historie, når det kommer til stykket, blot er en historie om formelle konventioner. Stiltiende overenskomster, som efterhånden er kommet til at leve deres eget liv med samme selvklarhed som naturen." (Nielsen 2006: 32). Til Niensens forsvar skal det dog bemærkes, at Nielsen i samme artikel ("Spilletts regler") citerer med navns nævnelse fra Lars Gustafsson (uden dog at anføre den præcise kilde).

37. Birgitta Jansson: *Trolösheten. En studie i svensk kulturdebatt och skönlitteratur under tidigt 1960-tal*, Litteraturvetenskapliga institutionen vid Uppsala universitet, Uppsala 1984, s. 70.

Jævnfør i øvrigt Håkansons efterskrift (fra juni 1970) til artiklen "Trolösheten och den nya vänstern" (oprindeligt trykt i juni 1966), da artiklen opsamles og genudgives i Håkansons essaysamling *Författarmakt. Inlägg och essäer om litteratur i politik och politik i litteraturen*, Stockholm 1970.

38. Jansson 1984, s. 152.

39. Lagerlöf 1974, s. 10.

40. En Wermlund: *Samvetets uppkomst*, Stockholm 1949 og *Människan som samhällsvarelse*, Lund 1951. Bøgerne udgives i årenes løb i talrige og massivt udvidede versioner.

41. Leif Nylén: "Alt var ligesom i bevægelse" i Tania Ørum (red.): *Hans-Jørgen Nielsen. Et forfatterskabsportræt*, Hellerup 2001, s. 214.

42. Linde 1960, s. 22.

43. "Der findes for denne fleksible livsstil ingen fastlåsede niveauer, socialt, æstetisk, kulturelt. Nogle få, fast fikserede roller afløses af en lang række roller, som man ubesværet glider ind og ud af. Personligheder bliver det, den svenske poet Leif Nylén har kaldt et rollespektrum" (*Billedkunst* nr. 4, 1966, s. 43). "Der findes for den livsstil, der afspejler sig i moden, ingen fastlåste niveauer, social, æstetisk, kulturelt. Det senborgerlige samfunds få, fast fikserede roller afløses af et helt spektrum af roller, som jeg frit glider ind og ud af og som tilsammen er min 'personlighed' ("Moderevolution! These Shirts Are Like a Tattoo", Nielsen 2006 s. 103).

44. Lagerlöf: *Strömkantringens år och andra essäer om den nya litteraturen* Stockholm 1965, s. 62.

45. *Vindrosen* nr. 5, 1967, s. 8.

46. Jan Stolpe: "Utkast", *komma* nr. 3, juni 1967, s. 1. I et tidligere "Utkast" (tidsskriftets leder) i *komma* nr. 2, oktober 1966 har Stolpe skrevet om "den situationistiske personlighedsopfattningen" (s. 1). Situationistisk skal her ikke forstås som Guy Debords Situationistisk Internationale, men som den "situationism" man finder hos Erving Goffman, altså individet som et situationsbundet væsen.

47. Nielsen 2006, s. 285.

48. Hans-Jørgen Nielsen: "En dydig efterskrift", s. 21.

49. Se Thorkild Bjørnvigs "Poetry Fiction" i dennes *Virkeligheden er til København* 1973 og Anne Borups *Opbruddet fra modernismen. En litteraturhistorisk og tekstanalytisk undersøgelse af opbrudstendenser i dansk poesi fra 1965 til 1998*, upubliceret ph.d.-afhandling, Syddansk Universitet 2000.

50. Max Ipsen: "Urent-rent: Hans-Jørgen Niensens "Den mand der kalder sig Alvard" som eksempel" i: *Passage* nr. 53, 2005, s. 87.

51. Nielsen (2006), s. 31.

52. Jævnfør Max Ipsens artikel i *Passage* nr. 53, 2005.

53. Ingvarssons anmeldelse står i det svenske tidsskrift *OEI* nr. 33-34-35, 2007, s. 575.

54. For en kritik af Mead se bl.a. Giddens: *Modernitet og selvidentitet* (2004), hvor Giddens peger på, at "selvidentitet [ikke er] særligt træk eller en samling træk, som individet besidder. Den er selvet som det refleksiøvt forstås af personen på baggrund af vedkommendes biografi." Giddens 2004 s. 68.

55. En anden Nielsen, nemlig Claus Beck-Nielsen, Claus Nielsen, Das Beckwerk eller hvilket *nom de guerre* han/det/de nu end måtte skjule sig under i sin/dets/deres kamp for destablisering af jeg'et til fordel for en vidtstrakt multitudine og et kommende samfundssammenbrud, kan for eksempel næppe betegnes som attituderelativist, fordi et sådant jeg til stadighed fornægtes, snarere er der tale om en forsøgsvis Multitude-Nielsen. At en sådan identitetsflugt, for mig at se kun lader sig praktisere inden for kunsten (eller som Claus Beck-Nielsen i en stadig overskridelse af kunsten om det så er som cpr-nummer-befriet hjemløs eller de andre, senere tilkommende interventioner) er så en anden sag. I samtalebogen *I sammenbruddets tjeneste*, København 2008 kritiserer Beckverket identitetsdannelsen, men overser helt, at hans lige så revolutionslystne samtalepartner Mikkel Bolt jo på ingen måder fremstår som en diskontinueret multitudine, men derimod som en særdeles afgrænset person, med en stabil akademisk karriere og tilsvarende homogen menings- og artikelproduktion bag (og foran) sig. Man kunne også mene, at et mere egomant projekt end Claus Beck-Niensens postulerede og paradoksalt selvpromoverende 'selvudslettelser' skal man lede længe efter.

Thomas Hvid Kromann, f. 1974.

Ph.d., post.doc. og forfatter. Har senest udgivet ph.d.-afhandlingen *System, appropriation, bogobjekt. Litterære afpersonaliseringsstrategier hos den danske tresseravangarde 1964-1970* (2009).